

Spoleczno-demograficzne uwarunkowania aktywności politycznej w procesie transformacji systemowej

Jolanta Miluska*

Instytut Psychologii Uniwersytetu Szczecińskiego

Beata Pająk-Patkowska

*Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*

SOCIAL-DEMOGRAPHIC DETERMINANTS
OF POLITICAL ACTIVITY
IN THE SYSTEMIC TRANSFORMATION PROCESS

Abstract. The main research problem was the description of the level and forms of political activity in 2004 and 2010, in the process of systemic transformation in Poland. The article presents the results of a study conducted on a sample of 414 (2004) and 392 (2010) students. The results indicate that the level of political activity is very similar, although in 2010 students more often declared participation in elections. Their nonconventional forms of political activity and attitudes towards it did not change. Males and students of political sciences were more political active, although the latter group only in 2004. The higher social status measured by other social-demographic variables – the level of education of mothers and fathers, the income of the family, and living in big cities – did not influence the level of activity. Preference for equality and justice increased political activity while preference for liberty reduced it. The adoption of individualistic values is not conducive to nonconventional forms of activity as collectivistic orientation is not the factor increasing the level of conventional activity. The results should be verified in further research.

* Adres do korespondencji: Jolanta Miluska, Instytut Psychologii, Uniwersytet Szczeciński, ul. Krakowska 69, 71-017 Szczecin; e-mail: jmiluska@amu.edu.pl

Beata Pająk-Patkowska, Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ul. Umultowska 89a, 61-614 Poznań; e-mail: b.pajak@poczta.fm

TRANSFORMACJA SYSTEMOWA A AKTYWNOŚĆ POLITYCZNA OBYWATELI

Transformacja systemowa to okres głębokich zmian zachodzących nie tylko w sferze politycznej czy gospodarczej, ale również społecznej. Stąd też wielu socjologów, ale także psychologów prowadziło szeroko zakrojone badania, których celem było wychwycenie i opisanie procesów przebiegających wśród obywateli. Jak wielokrotnie bowiem wskazywał m.in. J. Reykowski, powodzenie makroprocesów jest uwarunkowane przede wszystkim tym, co dzieje się na najniższym poziomie, na poziomie poszczególnych jednostek.

Jednakże dziesiątki lat życia w systemie realnego socjalizmu pozostawiły trwale ślady w mentalności Polaków. Wciąż dla wielu polityka pozostaje czymś, co robią „oni” (politycy), a nie „my” (obywatele). Brak poczucia skuteczności politycznej i podmiotowości politycznej jest jedną z charakterystycznych cech polskiego społeczeństwa i jednym z największych obciążeń pozostałych po poprzednim systemie (CBOS, 1992, 1997, 2000; Marody, 1991a; Skarżyńska, 1997).

Jak w okresie transformacji kształtowała się aktywność polityczna Polaków? Udział w pierwszych wyborach do sejmu kontraktowego w 1989 r. zmobilizował zaledwie 62% Polaków, i z każdymi kolejnymi wyborami był coraz mniejszy (średnia frekwencja wyborcza w latach 1989-2010 nie przekroczyła 50%). Także inne wskaźniki aktywności politycznej konwencjonalnej były i są w Polsce bardzo niskie i sytuują nas w końcówce zestawień, nie tylko w porównaniu z państwami Europy Zachodniej, ale nawet wśród państw naszego regionu (por. Cześnik, 2007; Kolarska-Bobińska, 2007; Raciborski, 2010; *Diagnoza Społeczna 2007-2013; European Social Survey 2002-2012; Eurobarometr*, 2013). Wskazuje się, że w państwach przechodzących transformację, po początkowym zachłyśnięciu możliwościami, jakie daje nowy system, następuje spadek zainteresowania aktywnością polityczną, co zostało nazwane efektem *post-honeymoon* (Inglehart, Catteberg, 2002; Bartkowski, 2002; Badescu, Radu, 2010). W Polsce również trudno jest zauważyć moment dużego pobudzenia politycznego, poza aktywnością niekonwencjonalną nielegalną na samym początku transformacji (Ekiert, Kubik, 2011). Jest to po części zgodne z dynamiką zmian obserwowanych w okresie transformacji, gdzie po pierwszym etapie (faza początkowa), w którym aktywność polityczna obywateli jest znaczna, następuje etap międzysystemowy. W tym okresie wielu aktywnych wcześniej obywateli wycofuje się w sferę prywatną (u niektórych pojawia się anomia), a część podejmuje aktywność w partiach politycznych lub organizacjach społeczeństwa obywatelskiego. W fazie konsolidacji, gdy demokracja staje się „jedyną grą w mieście”, część wycofujących się wcześniej obywateli podejmuje aktywność w sferze publicznej (Wnuk-Lipiński, 2005, s. 50-51). Niektórzy badacze tłumaczą również odejście od aktywności politycznej jako naturalną reakcję w sytuacji, gdy po latach przymusu tej aktywności następuje wolność, oznaczająca w tym przypadku również wolność od konieczności podejmowania aktywności.

WYBRANE UWARUNKOWANIA
AKTYWNOŚCI POLITYCZNEJ

Analizując uwarunkowania poziomu aktywności politycznej, warto przywołać trzy główne ramy teoretyczne – model zasobów vs model krzywdy/deprywacji, teorię możliwości politycznych struktur (*Political Opportunity Structures*) oraz wyjaśnienia kulturowe. Model mobilizacji zasobów zakłada większą partycypację wśród osób posiadających więcej zasobów w postaci wiedzy czy sieci wsparcia, model krzywdy zaś zakłada, że wyższa aktywność polityczna będzie występować w momencie odczuwania przez jednostki deprywacji ekonomicznej; protest jest tu traktowany jako odpowiedź na problemy społeczne. Kolejna teoria – możliwości politycznych struktur – wskazuje na wpływ układu politycznych instytucji na zachowania społeczeństwa. Rozważa się tu kwestię otwartości vs zamkniętości systemu, czyli stopnia restrykcyjności systemu względem protestujących oraz efektywności rządu. Wyjaśnienia kulturowe skupiają się zaś na wpływie wartości i ideologii na aktywność polityczną (Dalton, van Sickle, 2005). W badaniach wybrano model pierwszy, zakładający wpływ zasobów posiadanych przez jednostkę na podejmowaną przez nią aktywność polityczną, oraz model trzeci, w którym zwraca się uwagę na czynniki kulturowe.

Wśród czynników warunkujących poziom aktywności politycznej wymienia się czynniki indywidualne oraz systemowe, historyczne i kulturowe (Skarżyńska, 2002). Wśród tych pierwszych można znaleźć czynniki demograficzne, takie jak płeć, poziom wykształcenia, miejsce zamieszkania czy status społeczny, określane przez poziom dochodów i zawód, oraz psychologiczne, gdzie analizuje się udział takich zmiennych, jak poczucie skuteczności politycznej, umiejscowienie kontroli czy na przykład rodzaj cenionych przez jednostkę wartości.

Odnosząc wskazane czynniki do aktywności politycznej, można stwierdzić, że według większości badań i analiz zarówno aktywności konwencjonalnej, jak i niekonwencjonalnej legalnej sprzyjają takie czynniki, jak wyższe wykształcenie, wyższy status społeczny czy zamieszkiwanie w większej miejscowości. Trudno do końca określić rodzaj zależności pomiędzy płcią a aktywnością polityczną. Przez długi czas była to ważna zmienna, ponieważ obowiązujący dotychczas podział na tradycyjne dla kobiet role ekspresyjne (sfera prywatna: żona, matka, opiekunka) i typowe dla mężczyzn role instrumentalne (sfera publiczna: praca, kariera, finanse, informacje) eliminował praktycznie kobiety z udziału w życiu politycznym. Teraz jednak, wraz z postępującą emancypacją kobiet, psychologicznie coraz częściej męskich i androgynicznych, płeć traci na znaczeniu, zwłaszcza w krajach zaawansowanych w procesach modernizacyjnych (Inglehart, Norris, 2008). Zmiany te są widoczne zwłaszcza w młodym pokoleniu. Aktywność polityczna kobiet przestaje być uznawana za działalność nietypową. Ten proces zachodzi głównie w obszarze aktywności wyborczej oraz aktywności niekonwencjonalnej legalnej, takiej jak na przykład podpisywanie petycji (por. Pająk-Patkowska, 2013). Badania World Values Study pokazują na przykład, że w krajach Europy Zachodniej płeć nie odgrywa już

żadnego znaczenia w przypadku podpisywania petycji czy udziału w demonstracji, natomiast wciąż jest ważnym czynnikiem w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Utrzymuje się stale znaczenie płci, także w krajach zachodnich, w przypadku bardziej destruktywnych form działania (Norris, Walgrave, van Aelst, 2005; Rucht, 2010; Badescu, Radu, 2010).

Należy także zwrócić uwagę na znaczenie wykształcenia dla aktywności politycznej. Analizujący jego wpływ na aktywność wyborczą Cześniak wskazuje, że można tę zmienną traktować jako swego rodzaju zasób. Po pierwsze, wykształcenie przyczynia się do wzrostu zamożności osoby. Zmiany zachodzące w krajach naszego regionu, związane z wprowadzaniem wolnorynkowych rozwiązań, przyczyniają się do wzrostu stopnia merytokratyzacji, czyli powiązania zarobków z wykształceniem jednostki. Druga, ważniejsza przyczyna, związana jest z tym, że wykształcenie jest źródłem umiejętności społecznych, ale również „generuje nastawienia, przekonania i postawy zwiększające uczestnictwo” (Cześniak, 2007). Zdobywając wykształcenie, poddawani jesteśmy socjalizacji, nabywamy wiedzę polityczną, umiejętności konieczne do gromadzenia tej wiedzy, ale także jej przetwarzania. Nic więc dziwnego, że badania pokazują związek wykształcenia nie tylko z frekwencją wyborczą, ale również z uczestnictwem w innych aktywnościach politycznych, także tych związanych z partycypacją niekonwencjonalną, a przy tym legalną. Jest to również zgodne z przedstawioną na wstępie koncepcją zasobów. Znaczenie ma nie tylko poziom, ale także profil wykształcenia. Podstaw wyjaśnienia takich zależności dostarczają koncepcje znaczenia cech podmiotu, w tym pełnionych przez niego ról społecznych i zawodowych, dla przebiegu i wyników procesu spostrzegania społecznego. Skarżyńska uważa, że role te są związane z określonym typem podstawowej aktywności, która wskazuje na rodzaj relacji podmiotu z innymi osobami i tak modyfikuje jego spostrzeganie, że widzi on ludzi głównie na tych wymiarach, które są istotne dla tej aktywności (Skarżyńska, 1981). Wyniki badań potwierdzają regułę, iż człowiek realizujący określoną rolę, uczy się pewnego sposobu oglądu rzeczywistości, zależnego od pojęć i doświadczenia związanego z tą rolą.

Prowadzono wiele badań dotyczących relacji między wykształceniem, z uwzględnieniem jego poziomu i profilu, a postawami wobec demokracji i aktywności politycznej. Na przykład porównanie wyników uzyskanych w grupie uczniów szkół zawodowych i licealnych wykazywało mniejszą wiedzę polityczną uczniów pierwszego rodzaju szkół, mniejszą ich świadomość obywatelską, a co za tym idzie, mniejszą skłonność do aktywności obywatelskiej i politycznej (Kosela, 1999; Grabowska, 1999; Pająk, 2003). Profil wykształcenia może różnicować sposób rozumienia demokracji i jego wpływ na rodzaj podejmowanej aktywności politycznej. Prowadzone w Polsce i w Niemczech badania wykazały, że studenci kierunków politologicznych rozumieli demokrację bardziej w kategoriach instytucjonalnych i częściej byli aktywni politycznie, natomiast studenci z kierunków niepolitologicznych częściej definiowali demokrację jako sprawne państwo opiekuńcze i cechowali się większą biernością (Pająk, 2008).

Ważny jest również rodzaj wartości cenionych przez jednostkę – przekształcenia w tym zakresie mogą być zarówno pochodną transformacji systemowej, jak też zmian globalnych. Istotą polskiej transformacji jest przechodzenie od gospodarki centralnie sterowanej, obecnej w systemie socjalistycznym, do gospodarki wolnorynkowej, której cechami podstawowymi jest konkurencja oraz prywatyzacja. Transformacji ekonomicznej towarzyszą równoległe zmiany na płaszczyźnie politycznej, wyrażające się wolnym rynkiem idei, faktyczną wielopartyjnością i upodmiotowieniem obywatela, a także zmiany społeczne w postaci zmiany stosunków własności (powstanie klasy właścicieli – prywatnych pracodawców), zróżnicowania majątkowego i w konsekwencji – statusowego. Pojawia się też tendencja przeciwna, polegająca na adaptowaniu opozycyjnej wobec instrumentalnej racjonalności orientacji postmaterialistycznej, której istotą jest pragnienie wolności, autoekspresji i wysokiej jakości życia (Abramson, Inglehart, 1995). W efekcie obserwuje się pluralizm wartości i różnorodność stylów życia skorelowane z wzrastającą ich akceptacją.

Zwiększenie wagi wartości postmaterialistycznych, związanych z ekspresją własnego ja, przekłada się na większe zainteresowanie jednostki aktywnością polityczną. Analizy przeprowadzone przez Skarżyńską wskazują, że aktywności politycznej sprzyjają wartości indywidualistyczne, związane z poczuciem skuteczności i wartością wpływu, oraz cechy autorytarne, takie jak zależność od autorytetów, postrzeganie świata w kategoriach siły, a także niechęć wobec samodzielnych wyborów w różnych sferach życia (Skarżyńska, 2005).

Wśród badanych wybranych uwarunkowań aktywności politycznej młodych Polaków znalazły się czynniki społeczno-demograficzne, takie jak płeć, profil wykształcenia, wykształcenie rodziców, miejsce zamieszkania, dochody rodziny (co jest zgodne z modelem mobilizacji zasobów), a także elementy systemu przekonań: przekonanie o wartości aktywności, zadowolenie z demokracji i hierarchia wartości politycznych oraz czynniki z grupy społeczno-kulturowej: indywidualizm i kolektywizm (wyjaśnienia kulturowe). Zakładamy, że w grupie badanych polskich studentów poziom aktywności politycznej jest zależny od płci, kierunku studiów, wykształcenia ojca i matki, dochodu rodziny oraz miejsca zamieszkania, a także różnicuje wybierane formy aktywności politycznej. Spodziewamy się, że mężczyźni oraz studenci politologii, jak również badani mający bardziej wykształconych i zamożniejszych rodziców i mieszkający w większych miastach wykażą się większą aktywnością polityczną. Zakładamy ponadto wpływ na aktywność polityczną przekonania o wartości aktywności politycznej oraz stopnia zadowolenia z demokracji: osoby ceniące aktywność oraz bardziej zadowolone z systemu demokratycznego będą bardziej aktywne, i to w sposób konwencjonalny. Także osoby wyżej ceniące wolność polityczną będą wykazywały wyższy poziom aktywności od osób ceniących wolność osobistą czy równość. Spodziewamy się ponadto, że poziom i formy aktywności politycznej powinny być różnicowane przez wyniki na skali indywidualizmu–kolektywizmu – osoby o orientacji kolektywistycznej będą preferowały konwencjonalne formy aktywności, której poziom będzie wyższy.

Metoda

Osoby badane. Ogółem przebadanych zostało 806 osób – 414 w 2004 i 392 w 2010 r. W 2004 r. średnia wieku wyniosła 22 lata, kobiety stanowiły 67% badanych. Studenci politologii stanowili 55,8% próby, pozostali to studenci psychologii i pedagogiki. Struktura wykształcenia ojca osób badanych kształtowała się w następujący sposób: po 35% miało wykształcenie wyższe lub średnie, 19,5% zawodowe, około 10% – podstawowe. Wśród matek osób badanych 38% miało wykształcenie wyższe, 50% średnie, 10% zawodowe. Najwięcej osób spośród badanych na stałe mieszkało w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców (34%), 22,5% wskazało miasto pomiędzy 20 a 100 tys. mieszkańców, podobna liczba osób (20,5%) – miasto od 100 do 500 tys. Najmniej było w próbie mieszkańców małych miejscowości, poniżej 20 tys. (9,5%), oraz wsi (7%). W zakresie dochodów 42% osób wskazało odpowiedź „powyżej 800 zł na osobę”, po około 20% odpowiedzi to „600-800 zł” i „400-599 zł”. Po 10% badanych wskazało dwie najniższe kategorie (mniej niż 300 zł oraz 300-400 zł na osobę).

W 2010 r. średnia wieku osób badanych wyniosła 21 lat, przeważały kobiety (65%). Studenci politologii stanowili 71,4% badanych, pozostałe osoby to studenci psychologii. Jeśli chodzi o wykształcenie ojca osób badanych, to 28% wskazało wykształcenie zawodowe, 34% – średnie, zaś 37% – wyższe. W przypadku wykształcenia matki – 1,5% osób badanych wskazało wykształcenie podstawowe, 12,5% – zawodowe, 37% – średnie i prawie 49% – wyższe. Jako miejsce stałego zamieszkania najczęściej osób wskazało miasto powyżej 500 tys. mieszkańców (24,8%), miasto 20-100 tys. mieszkańców (23%) oraz wieś (22%). Mieszkańców miast poniżej 20 tys. osób oraz 100-500 tys. było odpowiednio 12,5% i 17,6%. Zdecydowana większość badanych zadeklarowała dochody powyżej 800 zł na osobę w rodzinie (prawie 63%), poniżej 300 zł lub 300-400 zł – łącznie 5% badanych.

Narzędzia badawcze

Aktywność polityczna była badana w jej wymiarze konwencjonalnym i niekonwencjonalnym (legalnym oraz nielegalnym) oraz rzeczywistym (podejmowane przez badanego formy działania) i potencjalnym (postawy badanego wobec różnych form działania). Aktywność konwencjonalna, rozumiana jako zgodna z porządkiem ustalonym przez konstytucję i mieszcząca się w ramach instytucji demokratycznych, obejmuje głównie aktywność wyborczą oraz uczestnictwo w referendach. Aktywność niekonwencjonalna, definiowana jako bezpośrednie uczestnictwo w polityce, może przybrać charakter legalny (podpisywanie petycji, udział w legalnych demonstracjach czy bojkocie) lub nielegalny (nielegalne demonstracje, strajki nielegalne, blokady dróg). Wyróżnia się dodatkowo przemoc polityczną, obejmującą niszczenie własności czy fizyczną agresję skierowaną przeciwko innym ludziom (Skarżyńska, 2002). Do pomiaru aktywności politycznej posłużyła Skala Aktywności Politycznej, składająca się z: siedmiu pytań dotyczących aktywności konwencjonalnej rzeczywistej, pięciu pytań obejmujących aktywność niekonwencjonalną rzeczywistą,

dwóch pytań dotyczących aktywności konwencjonalnej potencjalnej, trzech odnoszących się do aktywności niekonwencjonalnej legalnej potencjalnej oraz pięciu na temat aktywności niekonwencjonalnej nielegalnej potencjalnej. W przypadku aktywności konwencjonalnej rzeczywistej dotyczącej udziału w wyborach możliwe były trzy odpowiedzi: „tak”, „nie”, „nie pamiętam”. W przypadku aktywności niekonwencjonalnej badany mógł wybierać spośród trzech odpowiedzi: „tak, kilka razy”, „tak, raz”, „nie, nigdy”. Kafeteria odpowiedzi na pytania dotyczące wszystkich typów aktywności potencjalnej obejmowała pięć kategorii: „zdecydowanie tak”, „raczej tak”, „raczej nie”, „zdecydowanie nie”, „trudno powiedzieć”. Oprócz wskazanych skal w kwestionariuszu znalazły się dwa pytania: jedno dotyczące przekonania badanego odnośnie do wagi uczestnictwa obywatela w wyborach dla funkcjonowania demokracji, drugie odnosząc się do zadowolenia osoby badanej z funkcjonowania demokracji w Polsce.

Do pomiaru hierarchii wartości politycznych posłużyła zmodyfikowana Skala Wartości autorstwa Wisławy Sotwin. W porównaniu z pierwotnym narzędziem dookreślono bardziej ogólnie nazwane wartości: zamiast „równości”, pojawiły się: „równość wobec prawa”, „równość dochodów”, „równość możliwości”, zamiast „wolności” – „wolność polityczna”, „wolność gospodarcza”, „wolność osobista”, zamiast „sprawiedliwości” – „podział dóbr według wkładów”, „podział dóbr według potrzeb”. Ponadto ze skali usunięto następujące wartości: „tolerancja”, „pokój na świecie” i „aktywność polityczna”. Każdą z ośmiu wartości zestawiono ze sobą w pary, zadaniem osoby badanej był wybór tej, która jest dla niego w danym zestawieniu ważniejsza.

Do pomiaru poziomu indywidualizmu i kolektywizmu został zastosowany 20-pozycyjny kwestionariusz, opracowany przez J. Wagnera (Wagner, Moch, 1986; Wagner, 1995). Bada on pięć czynników: (1) Poleganie na sobie (*Stand alone*): koncentracja na niezależności i zaufaniu do siebie; (2) Wygrywanie (*Win above all*): skrajna inklinacja do wygrywania w sytuacjach rywalizacji; (3) Preferencja dla grupy (*Group preference*): preferencja pracy z innymi członkami grupy; (4) Poświęcenie się grupie (*Sacrifice in group*): przekonanie o konieczności poświęcenia się jednostki dla dobra grupy; (5) Myślenie indywidualne (*Individual thinking*): potrzeba posiadania indywidualnych przekonań jako warunku adaptacji do grupy. Czynniki 1, 2 i 5 to czynniki indywidualistyczne, natomiast 3 i 4 – kolektywistyczne.

Na pytania kwestionariusza badani udzielali odpowiedzi, korzystając z 7-stopniowej skali, gdzie odpowiedź typu „1” oznaczała „zdecydowanie się zgadzam”, a „7” – „zdecydowanie się nie zgadzam”.

Badania zostały przeprowadzone w 2004 r., stanowiącym ostatni rok pracy socjaldemokratycznego rządu Leszka Millera, zmagającego się ze skutkami afery Rywina, oraz w roku 2010, będącym ostatnim okresem pierwszej kadencji konserwatywno-liberalnego rządu Donalda Tuska, naznaczonym katastrofą pod Smoleńskiem.

WYNIKI I DYSKUSJA

**Zmiany w zakresie intensywności
oraz form przejawianej aktywności politycznej
między 2004 a 2010 rokiem**

Wskaźniki poziomu aktywności politycznej nie zmieniły się znacząco między 2004 a 2010 r. Obserwowane różnice są istotne statystycznie jedynie w przypadku aktywności konwencjonalnej ($t(791) = 30,640$, $p < 0,001$) oraz aktywności konwencjonalnej potencjalnej ($t(789) = 5,212$, $p < 0,001$), i w obu przypadkach są wyższe w 2010 r. W przypadku aktywności konwencjonalnej (obejmującej przede wszystkim udział w wyborach różnego typu) w 2004 r. średnia dla tej aktywności wyniosła 0,3, zaś w 2010 – 0,7. Mniejsza nieco, ale również istotna statystycznie, była różnica w postawach względem aktywności konwencjonalnej – w 2004 r. średnia wynosiła 0,5, zaś w 2010 – 0,6. Polscy studenci nieco częściej deklarują udział w wyborach, natomiast nie zmieniła się ich aktywność w zakresie niekonwencjonalnych form działania politycznego oraz postawy względem tego typu aktywności (por. tab. 1).

Tabela 1.

Różnice w poziomie aktywności politycznej między 2004 a 2010 r.

	Statystyki dla grup				Test t równości średnich		
	Rok badania	N	Średnia*	Odchylenie standardowe	t	df	p
A_konw_rzecz	2010	392	0,707	0,165	30,640	791	< 0,001
	2004	414	0,315	0,198			
A_nkonw_rzecz_	2010	392	0,300	0,247	-1,359	804	0,174
	2004	414	0,325	0,274			
A_nkonw_leg_pot	2010	392	0,612	0,263	0,937	804	0,349
	2004	414	0,594	0,276			
A_nkonw_nleg_pot	2010	392	0,260	0,219	1,898	804	0,058
	2004	414	0,231	0,214			
A_konw_pot	2010	392	0,621	0,267	5,212	789	< 0,001
	2004	414	0,527	0,246			

* Na podstawie odpowiedzi badanych został utworzony syntetyczny wskaźnik aktywności, umożliwiający porównanie różnych jej typów

Korelaty aktywności politycznej w 2004 i 2010 roku

Wśród uwzględnionych w badaniach zmiennych znalazły się zmienne demograficzne: płeć, kierunek studiów, wykształcenie rodziców, miejsce zamieszkania oraz dochód, a także zmienne psychologiczne: przekonanie o wartości aktywności, zadowolenie z demokracji, hierarchia wartości politycznych oraz poziom indywidualizmu i kolektywizmu badanych.

W analizowanym okresie zmniejszyła się różnica w poziomie aktywności między kobietami a mężczyznami. W 2004 r. zmienna ta nie różnicowała postaw wobec aktywności konwencjonalnej oraz niekonwencjonalnej legalnej, w pozostałych przypadkach mężczyźni wykazywali większą aktywność konwencjonalną (średnia 0,39, wśród kobiet – 0,28), niekonwencjonalną legalną (odpowiednio 0,4 i 0,28) oraz nielegalną (0,13 i 0,04), a także wyższy poziom poparcia dla aktywności niekonwencjonalnej nielegalnej (0,27 i 0,21). W 2010 r. zmienna ta z kolei nie różnicowała poparcia dla aktywności niekonwencjonalnej legalnej, a wielkość różnicy związanej z płcią zmniejszyła się, zwłaszcza w przypadku aktywności konwencjonalnej.

Kierunek studiów różnicował aktywność polityczną studentów, ale tylko w 2004 r. ($t(620,39) = 6,33$, $p(\text{dwustronne}) < 0,0001$). Studenci kierunków politologicznych przejawiali większą rzeczywistą aktywność polityczną, zarówno typu konwencjonalnego (średnia – 0,51, dla studentów innych kierunków – 0,42), jak i niekonwencjonalnego (0,37 vs 0,27), ale nie odbiegali znacząco od reszty studentów w zakresie postaw względem aktywności niekonwencjonalnej legalnej i nielegalnej (wymiar aktywności nazwany aktywnością potencjalną). Wykazali natomiast wyższy poziom poparcia dla aktywności typu konwencjonalnego (średnia dla politologów 0,67, dla pozostałych kierunków – 0,54).

W 2004 r. wykształcenie ojca korelowało ujemnie z aktywnością niekonwencjonalną ($r = -0,145$, $p < 0,01$) oraz postawami wobec aktywności konwencjonalnej ($r = -0,115$, $p < 0,05$), wykształcenie matki na niskim poziomie korelowało ujemnie z aktywnością niekonwencjonalną ($r = -0,158$, $p < 0,01$) oraz dodatkowo z postawami wobec aktywności niekonwencjonalnej legalnej ($r = 0,97$, $p < 0,05$), zaś dochody ujemnie z aktywnością niekonwencjonalną ($r = -0,147$, $p < 0,01$) oraz postawami wobec aktywności konwencjonalnej ($r = -0,108$, $p < 0,05$). W 2010 r. wykształcenie ojca różnicowało postawy wobec aktywności niekonwencjonalnej nielegalnej ($r = -0,118$, $p < 0,05$), miejsce zamieszkania w niewielkim stopniu korelowało ujemnie z aktywnością konwencjonalną rzeczywistą ($r = -0,099$, $p < 0,05$) oraz – również ujemnie – z postawami wobec aktywności niekonwencjonalnej nielegalnej ($r = -0,117$, $p < 0,05$).

Ważną zmienną było również przekonanie badanych o wartości aktywności w demokracji. Korelowało ono w 2004 r. pozytywnie zarówno z aktywnością konwencjonalną ($r = 0,204$, $p < 0,01$), jak niekonwencjonalną legalną ($r = 0,188$, $p < 0,01$), a także postawami wobec tych aktywności (w obu przypadkach $p < 0,01$; współczynnik r w przypadku aktywności niekonwencjonalnej legalnej wyniósł 0,164, a w przypadku aktywności konwencjonalnej – 0,241). Z kolei

w 2010 r. przekonanie o wartości aktywności nie różnicowało jedynie aktywności konwencjonalnej oraz postaw wobec aktywności niekonwencjonalnej nielegalnej. Nie stwierdzono natomiast wielu różnic w związku z zadowoleniem badanych z funkcjonowania demokracji – być może wynikało to z tego, że osób wykazujących zadowolenie było bardzo niewiele. Korelowało ono pozytywnie w 2004 r. z postawami wobec aktywności niekonwencjonalnej legalnej ($r = 0,107$, $p < 0,01$) oraz konwencjonalnej ($r = 0,100$, $p < 0,01$), natomiast w 2010 jedynie z postawami wobec aktywności niekonwencjonalnej nielegalnej (tym razem negatywnie; $r = -0,103$, $p < 0,05$).

Przyjrzyjmy się jeszcze związkom pomiędzy preferowanymi przez badanych wartościami politycznymi oraz aktywnością polityczną. W 2004 r. z aktywnością konwencjonalną oraz postawami wobec tej aktywności pozytywnie korelowało wyższe usytuowanie równości dochodów ($r = 0,17$, $p < 0,01$), równości możliwości ($r = 0,104$, $p < 0,05$) oraz podziału dóbr według potrzeb obywateli ($r = 0,13$, $p < 0,01$), negatywnie z aktywnością konwencjonalną rzeczywistą – wybór równości wobec prawa ($r = -0,155$, $p < 0,01$) oraz wolności politycznej ($r = 0,174$, $p < 0,01$). Wybór wolności politycznej i wolności gospodarczej negatywnie korelował także z aktywnością niekonwencjonalną oraz postawami wobec aktywności konwencjonalnej. W 2010 r. z postawami wobec aktywności konwencjonalnej pozytywnie korelowało wyższe usytuowanie takich wartości, jak: równość dochodów, równość możliwości oraz podział dóbr według potrzeb obywateli, natomiast negatywnie – wyższe usytuowanie wolności politycznej i gospodarczej. Ponadto wyższe usytuowanie wolności politycznej również negatywnie korelowało z przejawianą przez badanych aktywnością typu niekonwencjonalnego. Osoby wysoko ceniące swoją wolność osobistą rzadziej są natomiast aktywne konwencjonalnie (por. tab. 2 i 3).

Średnia poziomu indywidualizmu w roku 2004 wynosiła 4,03, a roku 2010 – 4,09 ($t(622) = -0,83$, $p = 0,406$); natomiast średni poziom kolektywizmu w roku 2004 był równy 3,01, a roku 2010 – 4,62 ($t(383,60) = -23,57$, $p < 0,001$). W roku 2004 badani studenci okazali znacząco wyższy poziom indywidualizmu niż kolektywizmu ($T = 2745,50$, $p < 0,0001$), podczas gdy w roku 2010 istotnie wyższa była orientacja kolektywistyczna ($T = 59\ 863,50$, $p(\text{dwustronne}) < 0,0001$). Spośród licznych możliwych korelacji poziomu indywidualizmu i kolektywizmu oraz rodzaju aktywności politycznej istotne statystycznie okazały się tylko dwie (badanie z roku 2010): uznanie wartości kolektywistycznych zmniejsza prawdopodobieństwo aktywności niekonwencjonalnej legalnej potencjalnej ($r = -0,14$, $p = 0,005$) oraz aktywności konwencjonalnej potencjalnej ($r = -0,13$, $p = 0,011$). Wyniki w podskali „Wygrywanie” korelują ujemnie z aktywnością niekonwencjonalną nielegalną potencjalną ($r = -0,11$, $p = 0,029$), a „Myślenie indywidualne” zmniejsza prawdopodobieństwo aktywności niekonwencjonalnej rzeczywistej ($r = -0,10$, $p = 0,041$). Z kolei wśród podskal kolektywistycznych „Preferencja dla grupy” koreluje ujemnie z aktywnością niekonwencjonalną rzeczywistą ($r = -0,12$, $p = 0,017$) oraz z aktywnością niekonwencjonalną legalną potencjalną ($r = -0,16$, $p = 0,002$), natomiast „Poświęcenie się grupie” zmniejsza prawdopodobieństwo aktywności konwencjonalnej potencjalnej ($r = -0,18$, $p < 0,001$) (tab. 3).

Tabela 2.

Wybrane korelaty aktywności politycznej w 2004 r.

Rok 2004	Aktywność konwencjonalna rzeczywista	Aktywność niekonwencjonalna rzeczywista	Aktywność niekonwencjonalna legalna potencjalna	Aktywność niekonwencjonalna nielegalna potencjalna	Aktywność konwencjonalna potencjalna
Wykształcenie ojca	-0,040	-0,045**	0,032	0,091	-0,115*
Wykształcenie matki	0,017	0,023	-0,052	-0,082	-0,001
Miejsce zamieszkania	0,023	-0,006	0,023	0,016	-0,028
Zadowolenie z demokracji	0,086	0,087	0,107*	-0,007	0,100*
Przekonanie o wartości aktywności	0,204**	0,188**	0,164**	-0,079	0,241**
Równość dochodów	0,170**	0,090	0,042	-0,080	0,158**
Równość możliwości	0,104*	0,068	0,040	0,078	0,146**
Równość wobec prawa	-0,016**	-0,096	-0,061	0,050	-0,060
Podział dóbr według potrzeb obywateli	0,130**	0,075	-0,007	-0,074	0,099*
Podział dóbr według wkładów obywateli	0,029	0,049	0,105*	0,032	-0,011
Wolność osobista	0,009	0,074	-0,085	-0,032	-0,052
Wolność polityczna	-0,174**	-0,098*	-0,136**	-0,060	-0,164**
Wolność gospodarcza	-0,070	-0,126*	0,015	0,004	-0,143**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; $N = 414$

W ciągu sześciu lat, jakie upłynęły od pierwszego badania, i pomimo innego kontekstu politycznego, poziom aktywności politycznej badanych studentów nie uległ poważnym zmianom. Deklarowana aktywność wyborcza jest stosunkowo wysoka, wspomnieć jednak należy o bardzo słabym zaangażowaniu w społeczeństwo obywatelskie. Między pierwszym a drugim badaniem liczba osób wskazujących na swoją przynależność do organizacji o charakterze społeczno-politycznym zwiększyła się wprawdzie, ale zaledwie o 1% – z 3 do 4%.

Tabela 3.

Wybrane korelaty aktywności politycznej w 2010 r.

Rok 2010	Aktywność konwencjonalna rzeczywista	Aktywność niekonwencjonalna rzeczywista	Aktywność niekonwencjonalna legalna potencjalna	Aktywność niekonwencjonalna nielegalna potencjalna	Aktywność konwencjonalna potencjalna
Wykształcenie ojca	-0,073	-0,091	-0,044	-0,118*	-0,003
Wykształcenie matki	0,017	0,023	-0,052	-0,082	-0,001
Miejsce zamieszkania	-0,099*	0,040	-0,012	-0,117*	0,002
Zadowolenie z demokracji	0,033	0,046	-0,029	-0,103*	0,086
Przekonanie o wartości aktywności	0,091	0,121*	0,186**	0,048	0,336**
Równość dochodów	0,033	0,054	0,017	0,017	0,154**
Równość możliwości	0,081	0,091	-0,053	0,021	0,122*
Równość wobec prawa	-0,025	-0,005	-0,015	0,073	-0,056
Podział dóbr według potrzeb obywateli	0,097	0,139**	0,025	-0,038	0,130*
Podział dóbr według wkładów obywateli	0,022	0,008	0,118*	0,041	0,060
Wolność osobista	-0,115*	-0,060	-0,092	-0,008	-0,055
Wolność polityczna	-0,057	-0,184**	-0,089	-0,048	-0,220**
Wolność gospodarcza	-0,094	-0,069	0,057	-0,090	-0,116*
Spółeczeństwo obywatelskie	-0,037	-0,083	-0,038	0,033	-0,163**
Indywidualizm	-0,018	-0,086	0,009	-0,084	-0,048
Kolektywizm	-0,053	-0,079	-0,142**	-0,040	-0,128*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; $N = 392$

Nie zaobserwowano również poważnych zmian w zakresie aktywności typu niekonwencjonalnego. Trendy zmian związanych z zapowiadaniem przez R. Ingleharta przechodzeniem od wartości materialistycznych do postmaterialistycznych jeszcze nie są w Polsce na tyle wyraźne, żeby wpłynęły na przemiany w sferze aktywności politycznej. Jak wspomniano we wstępie artykułu, w Polsce nadal, także w najmłodszym pokoleniu, utrzymuje się przywiązanie do wartości materialistycznych. Utrzymuje się też prawdopodobnie, obserwowany w krajach przechodzących transformację, efekt *post-honeymoon*. Mieliliśmy wprawdzie w ostatnich trzech latach kilka zrywów młodzieży, związanych na przykład z protestami przeciwko ACTA czy demonstracjami prze-

ciw krzyżowi na Krakowskim Przedmieściu, miały one jednak charakter incydentalny i objęły swoim zasięgiem ograniczoną liczbę młodych Polaków. Na taki charakter podejmowanych przez młodych działań ma także wpływ popularny w tej grupie Internet, a zwłaszcza zwiększające się znaczenie portali społecznościowych, które są jednym z najpoważniejszych obecnie czynników mobilizujących i organizujących aktywność tej grupy społecznej, również w sferze politycznej. Takie wyniki nie są też zaskakujące w kontekście danych zebranych w trakcie badania Civic Education Study. Badano w nim m.in. to, z jakimi kompetencjami młodzi ludzie utożsamiają dobrego obywatela. Okazało się, że zdaniem polskich nastolatków „dobry obywatel” to przede wszystkim ktoś, kto przestrzega prawa, jest gotowy służyć w wojsku, jest patriotą, zna historię swojej ojczyzny i chodzi na wybory. Wśród tych zachowań zabrakło natomiast działań niekonwencjonalnych, wymagających z reguły większego zaangażowania niż tylko oddanie głosu czy działalności w organizacjach społeczeństwa obywatelskiego. Ponadto wraz z wiekiem (badano 14- i 17-latków) rosła gotowość do udziału w wyborach, a spadała chęć podejmowania innych działań. Komentująca te wyniki Zielińska (2004) pisze: [...] „widzimy obraz generacji, która akceptuje formalne zasady demokracji i dostrzega swoje miejsce w strukturach demokratycznego państwa, ale w umiarkowanym zakresie jest gotowa aktywnie wspierać jego instytucje. Nie przejawia natomiast tendencji do kontestacji i działań rewolucyjnych. Pokolenie to nie będzie poświęcać się dla demokracji, ale nie będzie również jej niszczyć i osłabiać”. I stawia na koniec pytanie, czy można jednak mówić o sukcesie w zakresie socjalizacji politycznej młodzieży.

Jeśli chodzi o korelaty aktywności politycznej, to warto zwrócić uwagę na kilka zaobserwowanych prawidłowości. Płeć, choć wciąż jest czynnikiem różnicującym poziom aktywności politycznej (zgodnie z hipotezą mężczyźni są bardziej aktywni), to wielkość obserwowanej różnicy się zmniejsza. Jest to zgodne z zapowiadanyymi przez socjologów i politologów oraz realnie obserwowanymi zmianami. Powoli, choć zauważalnie zmniejsza się w społeczeństwach bardziej zmodernizowanych różnica pomiędzy kobietami a mężczyznami w podejmowanej przez nich aktywności, co oznacza również aneksję przez kobiety sfery publicznej.

Profil kształcenia w wyraźny sposób różnicował aktywność polityczną, ale odnosi się to tylko do 2004 r. Większa aktywność polityczna studentów kierunków politologicznych mogła wynikać z dwóch źródeł. Po pierwsze, wybierać je mogą osoby bardziej zainteresowane polityką, wykazujące wyższy poziom wyrafinowania politycznego, co zazwyczaj przekłada się na większą ich aktywność obywatelską. Po drugie, ich zainteresowania i wiedza czy całe struktury poznawcze mogą być dodatkowo wzmacniane i/lub przekształcane w toku studiów: częściej chociażby informowane są o wadze głosowania oraz innych możliwych formach działania w sferze politycznej. Dlaczego więc w 2010 r. takich związków nie wykryto? Trudno tu znaleźć satysfakcjonujące wyjaśnienie.

Pozostałe zmienne społeczno-demograficzne nie okazały się czynnikami wpływającymi na aktywność polityczną badanej młodzieży w sposób wyraźnie

wskazujący na tendencję zgodną z przewidywaniami. Nie można zatem jednoznacznie powiedzieć, że wyższy status społeczny, mierzony wyższym wykształceniem obojga rodziców, wyższymi dochodami oraz mieszkaniem w dużym mieście sprzyja aktywności politycznej. Co więcej, uzyskano dowody tendencji odwrotnej, na przykład mieszkańcy dużych aglomeracji wykazują niechęć do aktywności politycznej – zarówno konwencjonalnej (rzeczywistej), jak i niekonwencjonalnej (postawy). W ten sposób wyniki badań stanowią przyczynek do podważenia mitu „młodych, wykształconych, z wielkich miast” jako grupy szczególnie zorientowanej i aktywnej politycznie.

Warto na dłużej zatrzymać się nad zaobserwowanymi w badaniach różnicami związanymi z wybieranymi przez badanych wartościami politycznymi. Są one chyba najbardziej zastanawiające. Okazało się bowiem, że wybór wartości związanych z równością i sprawiedliwością przekłada się na wyższą aktywność w sferze politycznej, z kolei wybór wartości związanych z wolnością, w tym także wolności politycznej, osłabia tę aktywność. Możliwym wyjaśnieniem takiego kierunku zależności jest wskazanie na dwie koncepcje demokracji – lewicową, postulującą większą aktywność obywateli, oraz liberalną, w której aktywność obywateli jest mocno zawężona i jest traktowana jako prawo, a nie obowiązek obywatelski. Wydaje się również, że wolność jest w Polsce rozumiana często jako wolność od wszelkich zobowiązań. Aby wyjaśnić tę wątpliwość, są potrzebne dalsze badania dotyczące związku między orientacją lewicową, w której ważniejsze są wartości równości i sprawiedliwości, oraz prawicową, w której wyższa jest waga wolności, a aktywnością polityczną. Dotychczasowe badania prowadzone w ramach World Values Study wskazywały, że w krajach bardziej zaawansowanych w procesach demokratycznych wyższy poziom aktywności, zwłaszcza typu niekonwencjonalnego, powiązany jest z orientacją lewicową, natomiast w naszej części Europy, w krajach o przeszłości komunistycznej, z orientacją prawicową. Można postawić hipotezę, że zaobserwowane w badaniach powiązania między preferowanymi wartościami politycznymi a aktywnością polityczną sygnalizują zachodzące w naszym społeczeństwie zmiany w tym zakresie i powstawanie w młodym pokoleniu powiązań (obserwowanych w krajach zachodnich demokracji) pomiędzy lewicową orientacją ideologiczną a aktywnością polityczną.

Skomplikowany i niezgodny z hipotezą jest obraz zależności między orientacją indywidualistyczną i kolektywistyczną oraz aktywnością polityczną. Choć poziom kolektywizmu wśród badanych studentów w okresie 2004-2010 wzrósł, to nie sprzyja on, jak zakładano, pozytywnym postawom wobec aktywności konwencjonalnej i realnym działaniom, a na pewno zmniejsza zaangażowanie w aktywność niekonwencjonalną, rzeczywistą i potencjalną. Co ciekawe, także akceptacja wartości indywidualistycznych okazała się czynnikiem nie sprzyjającym aktywności o charakterze niekonwencjonalnym. Brak pozytywnych związków między wartościami indywidualistycznymi i kolektywistycznymi a aktywnością polityczną można próbować wyjaśnić szczególnym rozumieniem przez badanych indywidualizmu jako wolności, także od obowiązków obywatelskich, z kolei orientacja kolektywistyczna, wbrew koncepcjom zakładającym jej związek z troską o potrzeby innych ludzi i całych spo-

łeczności (Triandis, 1995), dla badanych może oznaczać wąskie rozumienie grupy, najczęściej jako własnej rodziny, ale już niekoniecznie innych grup społecznych czy społeczeństwa jako całości (Hamer-Gutowska, 2006). Wyniki badań potwierdzające stale wysoką w Polsce pozycję rodziny i niezbyt wysokie wskaźniki różnych form zaangażowania obywatelskiego (np. działanie na rzecz wspólnoty lokalnej, członkostwo w partiach politycznych, udział w wyborach) są zgodne z tymi obserwacjami (Sulek, 2004).

Bez wątpienia, uzyskane wyniki, rysujące skomplikowany i nie zawsze zgodny z hipotezami obraz uwarunkowań aktywności badanych młodych Polaków w okresie transformacji systemowej, budzą wiele pytań mogących stanowić podstawę dalszych badań.

BIBLIOGRAFIA

- Abramson, P. R., Inglehart R. (1995). *Value change in global perspective*. Michigan: University of Michigan Press.
- Badescu, G., Radu, B. (2010). Explaining political participation in East Central Europe. [W:] L. Halman, M. Voicu (red.), *European values studies*, vol. 13: *Mapping value orientation in Central and Eastern Europe* (s. 169-196). Leiden: Brill Academic Publishers.
- Bartkowski, J. (2002). Polityka w życiu Polaków. Zmiany w okresie 1990-1999. [W:] A. Jasińska-Kania, M. Marody (red.), *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich* (s. 46-68). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- CBOS (1993, 1997, 2000), raporty z badań: *Poczucie wpływu na sprawy publiczne i potrzeba politycznej aktywności społeczeństwa, Podmiotowość obywatelska Polaków – poczucie wpływu na życie publiczne, Poczucie reprezentacji interesów i wpływu na sprawy publiczne*, www.cbos.pl.
- Cześnik, M. (2007). *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dalton, R. J., van Sickle, A. (2005). *The resource, structural, and cultural bases of protest*. CSD Working Papers, Center for the Study of Democracy, UC Irvine.
- Diagnoza Społeczna* (2000-2013), www.diagnoza.com.
- Ekiert, G., Kubik, J. (2011). Protesty społeczne w nowych demokracjach: Polska, Słowacja, Węgry i Niemcy Wschodnie (1989-1994). [W:] I. Krzemiński (red.), *Wielka transformacja. Zmiany ustrojowe w Polsce po 1989* (s. 359-389). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Łośgraf.
- European Social Survey* (2002-2012), www.europeansocialsurvey.org
- European Values Survey* (1990, 1999, 2008), www.europeanvaluesstudy.eu/evs/surveys/
- Eurobarometr* (2013). *Europeans' Engagement in Participatory Democracy*, marzec, www.ec.europa.eu
- Grabowska, M. (1999). Poza polityką i demokracją. [W:] K. Kosela (red.), *Młodzież szkolna o rynku i demokracji*. Warszawa: Oficyna Naukowa.

- Hamer-Gutowska, K. (2007). Co to znaczy MY we współczesnej Polsce. [W:] U. Jakubowska, K. Skarżyska, J. Wasilewski (red.), *Konflikty polityczne: przejawy, źródła i metody rozwiązywania*. Warszawa: Wydawnictwo Academica.
- Inglehart, R. (2010). Wartości postmaterialne oraz przejście od wartości związanych z przetrwaniem do wartości związanych z wyrażaniem własnego „ja”. [W:] R. J. Dalton, H.-D. Klingemann (red.), *Zachowania polityczne 1* (s. 280-300). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Inglehart, R., Catterberg, G. (2002). Trends in political action: the development trend and the post-honeymoon decline. *International Journal of Comparative Sociology*, 43, 3-5, 300-317.
- Inglehart, R., Norris, P. (2009). *Wzbierająca fala: równouprawienie płci a zmiana kulturowa na świecie*. Warszawa: PIW.
- Kolarska-Bobińska, L. (2007). Aktywność obywatelska a protesty społeczne. [W:] L. Kolarska-Bobińska, J. Kucharczyk, J. Zbieranek (red.), *Demokracja w Polsce 2005-2007* (s. 287-304). Warszawa: ISP.
- Kosela, K. (1999). *Młodzież szkolna o rynku i demokracji*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Marody, M. (1991a). Polityka. [W:] M. Marody (red.), *Co nam zostało z tych lat... Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej* (s. 132-151). Londyn: Wydawnictwo Aneks.
- Marody, M. (1991b). System realnego socjalizmu w jednostkach. [W:] M. Marody (red.), *Co nam zostało z tych lat... Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej* (s. 253-269). Londyn: Wydawnictwo Aneks.
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing political activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2007). New feminist challenges to the study of Political Engagement. [W:] R. Dalton, H. D. Klingemann (red.), *The Oxford handbook of political behavior* (s. 724-743). New York: Oxford University Press.
- Norris, P., Walgrave, S., Aelst, P. (2005). Who demonstrates? Antistate rebels, conventional participants, or everyone? *Comparative Politics*, 37, 2, 189-205.
- Pajał, B. (2003). Profil kształcenia jako determinanta postaw wobec demokracji. [W:] T. Godlewski, W. Jurkiewicz (red.), *Demokracja i społeczeństwo. Studia z myśli politycznej i zmian ustrojowych* (s. 87-100). Warszawa: Wydawnictwo WSP TWP.
- Pajał, B. (2008). *Demokracja polska i niemiecka. Tradycja, teraźniejszość, przyszłość*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM.
- Pajał-Patkowska, B. (2013). Wzory aktywności politycznej kobiet. *Przegląd Politologiczny*, 3, 143-154.
- Raciborski, J. (1996). Absencja wyborcza: obraz i uwarunkowania zjawiska. [W:] A. Jasińska-Kania, J. Raciborski (red.), *Naród – władza – społeczeństwo* (s. 207-236). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Raciborski, J. (2010). Obywatel jako wyborca. [W:] J. Raciborski (red.), *Praktyki obywatelskie Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.

- Reykowski, J. (1993). Zmiany systemowe a mentalność polskiego społeczeństwa. [W:] J. Reykowski (red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe w Polsce. Szkice z psychologii politycznej* (s. 9-46). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Rucht, D. (2010). Rosnące znaczenie polityki protestu. [W:] R. J. Dalton, H.-D. Klingemann (red.), *Zachowania polityczne 2* (s. 349-369). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Skarżyńska, K. (1981). *Spostrzeżenie ludzi*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Skarżyńska, K. (1997). Sprzeciw, poparcie czy „dawanie świadectwa wartościom” – co motywuje Polaków do aktywności politycznej. [W:] B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* (s. 39-60). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Skarżyńska, K. (2002). Aktywność i bierność polityczna. [W:] K. Skarżyńska (red.), *Podstawy psychologii politycznej* (s. 26-58). Poznań: Zysk i S-ka.
- Skarżyńska, K. (2005). Kto działa w demokracji. [W:] U. Jakubowska, K. Skarżyńska (red.), *Demokracja w Polsce. Doświadczenie zmian* (s. 56-64). Warszawa: Academia. Wydawnictwo SWPS.
- Skarżyńska, K., Chmielewski, K. (1993). Dlaczego ludzie nie głosują. [W:] J. Reykowski (red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe w Polsce. Szkice z psychologii politycznej* (s. 239-264). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Sulek, A. (2003). Niespoleczni. *Gazeta Wyborcza* z 18 VIII.
- Topf, R. (1998). Beyond electoral participation. [W:] H. D. Klingemann, D. Fuchs (red.), *Citizens and the state* (s. 52-91). New York: Oxford University Press.
- Triandis H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder: Westview Press.
- Van Aelst, P., Walgrave, S. (2001). Who is that (wo)man in the street? From the normalisation of protest to the normalisation of the protesters. *European Journal of Political Research*, 39, 461-486.
- Wagner, J. A., III (1995). Studies of individualism-collectivism: Effects on cooperation in groups. *Academy of Management Journal*, 38, 1, 152-172.
- Wagner, J. A., III, Moch, M. K. (1986). Individualism-collectivism: Concept and measure. *Group and Organization Studies*, 11, 28-303.
- Wnuk-Lipiński, E. (2005). *Socjologia życia publicznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zielińska, A. (2004). Koncepcje obywatelstwa i planowana przez nastolatki aktywność w sferze publicznej. [W:] R. Dolata, K. Kosela, A. Wilkomirska, A. Zielińska (red.), *Młodzi obywatele. Wyniki międzynarodowych badań młodzieży* (s. 61-85). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.